

Er zijn in de provincie Groningen vele Middeleeuwse kerken bewaard gebleven, een overgroot deel zelfs van het totale kerkenbestand. Slechts wienig kerkgebouwen dateren van na 1600 (b.v. de Nieuwe Kerk te Groningen, 1665, en die te Lellens, 1666.) De toestand waarin de oude kerkjes vaak verkeren is slecht te noemen, hoewel vele ervan, en dat in steeds grotere getale, zijn of worden gerestaureerd.

Lang werden de kerken hier verwaarloosd. Hiervan zijn misschien wel enige oorzaken te noemen. Sinds de invoering van de Hervorming (1595) in de provincie Groningen (ook voor dat jaar had deze hier en daar te platte lande al wel ingang gevonden, vooral in de Ommelanden) zijn alle oude kerkgebouwen in het bezit van de diverse N.H. gemeenten, die nu niet bepaald tot de rijkste gerekend worden. Daarbij moet men bedenken dat de Afscheiding van 1834 en later de Doleantie in sommige delen van de provincie, m.n. in het westen en noordwesten, tot gevolg heeft gehad dat de Hervormde gemeenten daar danig zijn gedecimeerd. (1) Als voorbeeld geef ik de percentages van Oldehove (gem.): Gereformeerd 41%, Gereformeerd vrijgemaakt 14 % en N.H. 28%; en van de gemeente Grijskerk: Gereformeerd 55% en N.H. 28%. m en ziet dus dat de percentages hier om en nabij de 55% liggen (2).

Verder heeft de ontvolking van het platteland ook een rol gespeeld. Een diepere oorzaak zou men misschien kunnen zoeken in de Groningse aard, maar generaliseren is gevaarlijk. Men zegt immers altijd dat de Groningers praktisch, zakelijk en zuinig zijn. Een oud gebouw hoeft niet gerestaureerd te worden zolang het aan zijn doel beantwoordt. Aan de andere kant zou men kunnen aanvoeren dat juist die zuinigheid ervoor gezorgd heeft dat er zovele kerken en orgels van groot (kunst)historisch belang bewaard zijn gebleven. Overigens is de belangstelling van de kant der Groningers sterk groeiende.

Dat de waarde van een oud kerkgebouw niet altijd gezien werd, wordt door de volgende anekdote geïllustreerd. Het is eens gebeurd dat ergens op het platte land de burgemeester een paar belangstellende bezoekers de kerk toonde. Op een gegeven moment was het gezelschap aangekomen op het kerkhof en de burgemeester wees toen op een fries onder de dakrand, wat een paar die op een afstand dit vreemde schouwspel hadden gadeslagen, de opmerking ontlokte: "Zollen geuten alweer lek wezen?"

Eerst kunnen we, na aldus de 'oude kerken' ingeleid te hebben, een antwoord proberen te vinden op de vraag waarom het aantal kerken in de provincie Groningen (voor Friesland geldt hetzelfde) zo groot is.

Als oorzaak hiervan wordt genoemd het feit dat de verbindingen in de Friese landen in de winter zo slecht waren, vooral in de tijd vóór de dijkbouw (die ca. 1200 voltooid was.). Toen waren de meeste kerken in aanleg al wel aanwezig. Bij winterse stormen lagen de dorpen op hun terpen (hier 'wierden' genoemd) geïsoleerd als op eilandjes en dan was men op zich zelf aangewezen. Verder kan deze rijkdom aan kerken een gevolg zijn van zekere welvaart, die zich in de rustige tijden na de invallen van de Noormannen zou hebben ontwikkeld. Tenslotte spelen misschien onderlinge naijver en de goedkoopte van de grondstoffen die in de onmiddellijke omgeving konden worden gevonden een rol, want de oudste kerken waren van hout, klei en riet.

We kunnen de stijlperioden als volgt indelen.

Eerst vinden we de Romaanse stijl, tot ca. 1200; vervolgens de Romano-gotiek, van ca. 1200 - ca. 1350; tot slot de Gotiek, van de 14de tot eind 16de eeuw.

De Romaanse stijl kenmerkt zich hier als volgt:

kerken uit deze periode hebben geen zijbeuken en zelden zijarmen (Leermans). Gewelven en steunberen komen ook niet voor. De muren hebben kleine ramen die hoog geplaatst zijn. Dit houdt v.n. verband met de steunende functie van de muren. Ook zijn er nog wel andere redenen, waarvan ik er één noem: de kerken werden nog wel eens als verdedigingspunt gebruikt.

Meestal hadden die kerken een rechthoekig grondplan, de zg. zaalkerken, en hadden een al dan niet inspringende absis.

De Romano-gotiek is, zoals het woord al impliceert, een overgangsstijl. Deze stijl kan wel als specifiek Gronings worden omschreven, alhoewel hij ook elders voorkomt, bv. in het aangrenzende Oost-Friesland. In Westerlauwers-Friesland treft men hem eigenaardig genoeg niet of nauwelijks aan. Men heeft dit wel trachten te verklaren uit het feit dat Oostlauwers Friesland en Oost-Friesland tot het bisdom Münster behoorden en Westerlauwers Friesland tot Utrecht.

In Groningen heeft de Romano-gotiek zich geheel ontwikkeld. We kunnen daarbij een vroege fase onderscheiden, die nog veel naar de Romaanse stijl neigt (Bierum, ca. 1235) en een late fase die bij de gotiek aansluit (Zeerijp, 14de eeuw).

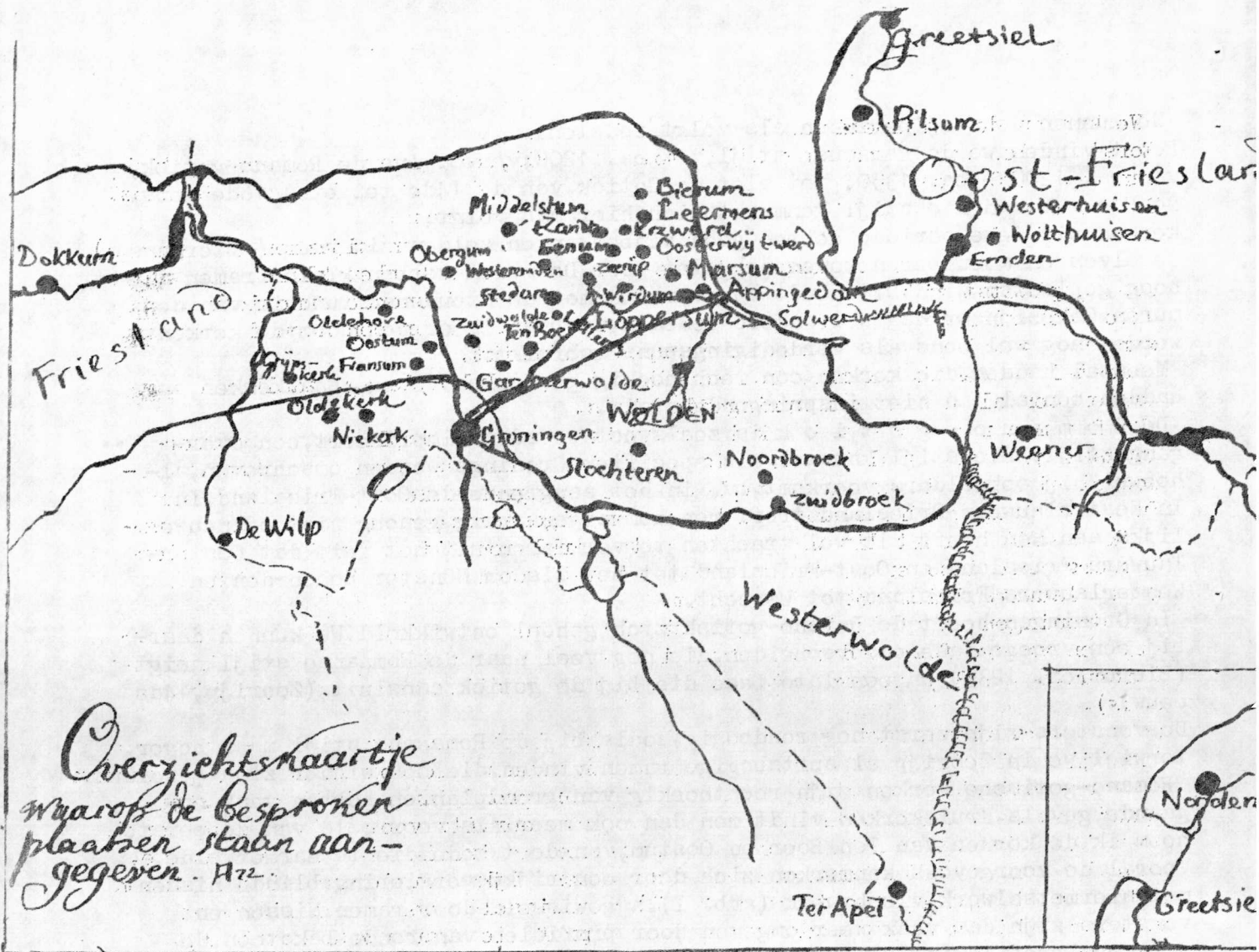
De vensters zijn eerst nog rondbogig, zoals bij de Romaanse stijl maar hoger, terwijl we in Zeerijp al spitsbogige ramen vinden, die ook wijder zijn geworden.

Romano-gotische kerken zijn rechthoekig van grondplan en hebben vaak opgaande gevels. Kruiskerken vindt men dan ook meer. Als voorbeeld van de eerste noem ik de kerken van Ten Boer en Oostum, van de tweede die te Garmerwolde. Vooral de koorgevels kenmerken zich door een rijke versiering: blinde nissen met siermetselwerk, vlechtwerk (afb. I), afgewisseld door ramen. Nissen en vensters zijn dan vaak weer omgeven door profielen van ronde baksteen, de zg. kraalprofilering. De topgevels bevatten ook die versieringen, maar zonder ramen. Een goed voorbeeld vinden we in de haast identieke koorgevels te Leermens en Westermenden.

Gewelven werden in deze periode ook meer algemeen, vele Romaanse kerken werden toen verbouwd en kregen ook gewelven. Deze zijn van boven afgerond en worden in vlakken verdeeld door ribben van ronde baksteen. Boven eindigen die dikwijls in rozetten. De ribben en gewelfvelden waren vaak in vrolijke kleuren geschilderd. Ook waren de velden wel van het bekende siermetselwerk.

De muurindeling is bij de Romano-gotiek ook anders, we vinden dan de muurindeling in vlakken, traveeën genaamd. Tussen de traveeën liggen uitstekende stukjes muur, de zg. lisenen. (Oostum en Bierum) Aan de dakrand vinden we zowel bij de Romaanse stijl als bij de Romano-gotiek een fries, dat een rondboogfries, steunend op dierenkopjes, een muizentandfries (een rij recht staande stenen, waarover een platte rij stenen) of een zaagtandfries, waar de stenen met een hoekpunt naar buiten liggen, kan zijn. Soms komen ook wel combinaties van boven elkaar liggende verschillende friezen voor. (Afb. I)

De gewelven worden in de loop van de 13de eeuw meer spitsbogig en de ribben lopen soms tot op de grond door. (Zeerijp en 't Zandt) De gewelfschildering is aanvankelijk beperkt tot siermetselwerk met schijnvoegen. Sommige kerken zijn rood geveerd geweest; in Zeerijp is die kleur helemaal hersteld. Een volkomen rood interieur in een hoge kerk doet wat onwettelijk aan. Ook in Leermens was het koor eens roodgeschilderd. Deze soort decoratie schijnt Oostfries te zijn.

Afb. I.

Crige friezen.

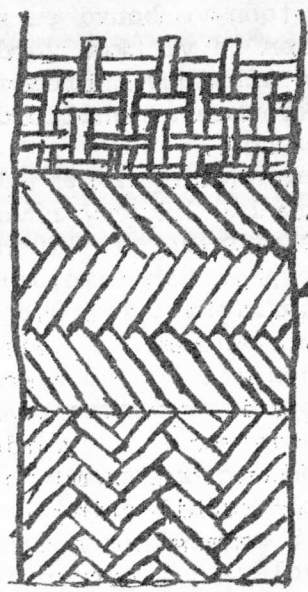
Zaagtand.

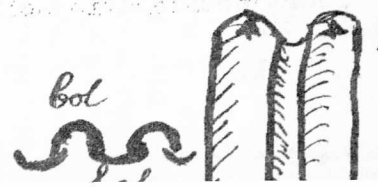
Mixentand.

Rondboeg.

3 typen
metsel-
werk

kerkdeuren laag te maken. Dit gold dan voornamelijk voor de deuren aan de noordzijde. Deze verhalen berusten op geen enkele waarheid, want dit type deuren is van normale hoogte, maar door de ophoging van het kerkhof in de loop der eeuwen zijn deze (dichtgemetselde) deuren kleiner gaan lijken.

Verder zien we nog een klein fenstertje dicht bij de grond, waarschijnlijk een zg. hagiokoep. De functie hiervan was dat men van buiten door dit raampje een heilig voorwerp, dat in een kastje er achter was opgesteld, kon aanschouwen. Op het koor liggen nog de holle en bolle pannen ("monniken en nonnen"), die erg zeldzaam zijn geworden; in Oostum is bijna het gehele dak ermee belegd. (Afb. 1). In het interieur (met houten zoldering) moet een 16de eeuwse koorhek worden genoemd. Een orgel is niet aanwezig.

-Vele kleine kerken in de provincie hebben geen orgel. Overigens zijn deze orgels altijd een strijdpunt geweest tussen de Calvinistische dominees gemeentes en andere instanties. In 1774 hadden van de 140 Groningse dorpen er 39 een orgel. Het Calvinisme had de kerkmuziek naar de achtergrond gedrongen, ja zelfs was het, naar men op een synode had vastgesteld, verboden de psalmen met orgelmuziek te begeleiden. Toch werd al snel het orgel er weer bij gehaald, daar de tot 1773 gebruikte Dathenus-berijming (die overigens in enkele orthodoxe gemeenten nog wordt gebruikt) erg slecht is, zodat het zingen snel uit de maat raakte. - (59)

Van de andere Romaanse kerken in de provincie noem ik nog die te Eenum bij Appingedam. Daar ligt op de wierde, te bereiken langs een smal kerkpadje de 12de eeuwse kerk met zijn 18de eeuwse toren. Dit gebouw verkeert in een zeer vervallen staat en de zuidmuur staat erg uit het lood.

De kerk heeft een schilddak en is recht gesloten. Binnen staat een 17de eeuwse preekstoel en ook het orgel is (eind) 17de eeuwse. Het is een product van de beroemde Noordduitse orgelbouwer Arp Schnitger (1648-1719) en verkeert nog in de meest oorspronkelijke staat. Het is een geschenk van Reint Alberda, heer van Eenum, en zijn vrouw, voorwie gedenkplaten in de kerk zijn aangebracht.

Ook noem ik nog de pas gerestaureerde kerk te Obergum (baksteen) en tufstenen muurresten van zeer hoge ouderdom (2de helft van de 11de eeuw) te Zuidwolde en de kerk van Leermens. De kerk van Niekerk is ook van tufsteen (met bakstenen koor en aanbouw aan de zuidkant) en de zadeldaktoeren is opgebouwd uit afwisselende lagen tuf- en baksteen, dat eerst nog als versieringsmiddel werd toegepast. Afgezien van de aanbouwen dateert deze kerk uit de 12de eeuw. Tot slot de 12de eeuwse bakstenen kerk te Oosterwijtwerd, met een rond koor, dat nog de oorspronkelijke vensters heeft, met witte dagkanten (de nissen aan de buitenkant). De kerk heeft een houten torentje.

In het interieur valt op het 19de eeuwse hek dat koor en schip scheidt. In het koor staat een zandstenen epitaaf uit 1695, ter nagedachtenis aan Gijsbert Willem Ripperda, heer van Oosterwijtwerd. (6). Onder het koor bevindt zich de grafkelder der Ripperda's. Er hangen ook nog drie rouwborden (met wapens beschilderde borden ter nagedachtenis aan de overleden heren en vrouwen van de dorpen), uit de 17de en 18de eeuw.

Het orgeltje dateert uit de 18de eeuw en was oorspronkelijk een kabinet-orgel, dat in de vorige eeuw van een particulier werd aangekocht en na een verbouwing in de kerk werd geplaatst.

Van de Romano-gotische kerken zijn er een aantal die de aandacht vragen.

Een rechthoekige (nog niet gerestaureerde) kerk is die te Ten Boer, een forse, hoge kerk van vier traveeën. Deze is een overblijfsel van het voormalige Benedictinessenklooster aldaar (13de eeuw). Aan de noordzijde kunnen we nog de dichtgemetselde doorgangen en de aanhechtingen van de kloostermuren zien. Het gebouw heeft fraai bewerkte gevels met veel sier-

De G o t i e k behoeft geen aparte beschrijving, zij het dan dat deze niet zo uitbundig is als elders en meestal baksteen heeft gebruikt mav. de Martinatoren. Luchtbogen en uitgesproken steunberen vinden wij ook niet. Als we met Gothische kerken te doen hebben, betreft dat veelal verbouwde oudere gebouwen, b.v. de Martinikerk te Groningen (15de en 16de eeuw), de A-kerk aldaar (15de eeuw en 18de) en de Nicolaikerk in Appingedam. De eerste en laatste werden tot Gothische hallenkerken verbouwd, dwz. dat daar de zijbeuken even hoog zijn als de middenbeuk.

We treffen op het platteland wel aanpassingen aan en aanbouwingen in de Gothische stijl: Bierum en Loppersum kregen een Gothisch koor bij de Romano-gothische kerk (resp. 14de en 15de eeuw). Soms werden ook de oude smalle ramen door Gothische vervangen, maar meestal gebeurde dat in latere tijd. Een volkomen Gothische kerk is die te Middelstum (ca. 1450) alsook die in Ter Apel.

K e r k t o r e n s zijn er ook in grote getale. Het meest algemeen is in deze streken de zadeldaktoren, die als hij aan de kerk is vastgebouwd, zijn dak nok in w.o. richting heeft, dus in dezelfde richting als het kerkdak. Men vindt zadeldaktorens in het hele kustgebied, van Skagen tot in Normandië.

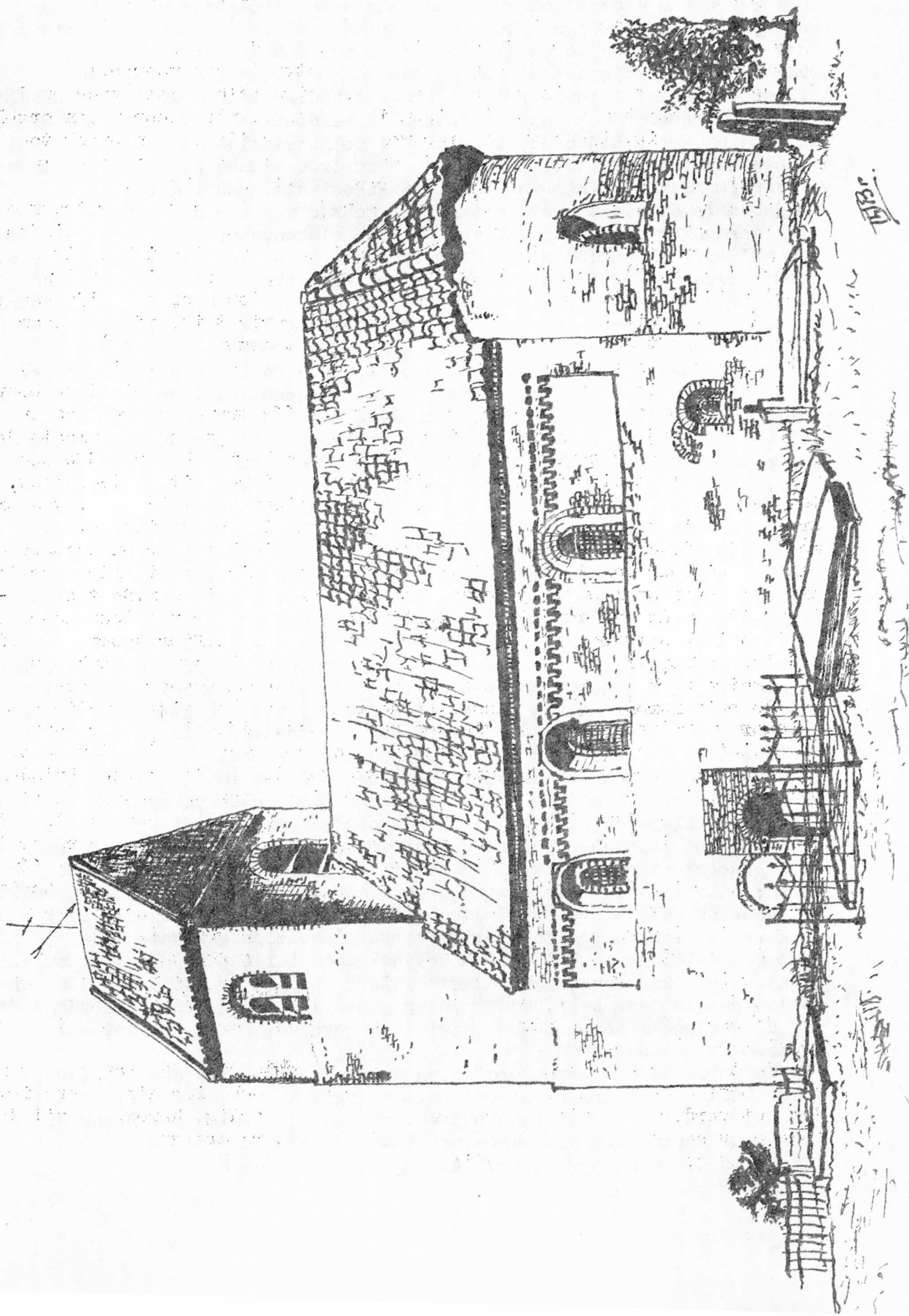
We vinden ook dikwijls losstaande torens, vaak met een zadeldak. Ze staan op willekeurige plaatsen, dit in tegenstelling tot 'vaste' kerktorens. Meestal zijn ze fors en gedrongen en steken ze niet boven de kerk uit. (Garmerwolde, Zuidbroek). We moeten hierin niet zozeer een kerktoren zien als wel een k l o k k e n s t o e l en we treffen ze voornamelijk in oost en noordoost Groningen aan. In Oost-Friesland komen ze meer voor (bv. in Wolthusen nabij Emden en in Weener) en het schijnt dat dit verschijnsel van daar stamt. Deze ontwikkeling is in Stedum goed te zien, waar we in de toren die aan de westzijde van de kerk staat, een complete stenen klokkestoel vinden. Later is de toren er omheen gebouwd. Hij is overigens van onderen breder dan van boven. Tenslotte heeft men het bouwsel dat vlak voor de kerk stond, met een kort verbindingsstuk eraan vastgebouwd, zodat het lijkt of de toren erbij hoort.

Houten klokkestoelen stonden oorspronkelijk op de zandgronden, waar we ze in het zuidoosten van Friesland nog kunnen aantreffen. Ook in Groningen zijn ze geweest, maar er zijn er nog maar drie over, te De Wilp, in Oldekerk en Solwerd (bij Appingedam).

V l i e r i n g s t o r e n s komen niet voor, allen te Leermens kan men er een vinden op de afbeelding die voorkomt op de Coenderskaart van ca. 1678. Het enige voorbeeld dat ik ken is die, welke op de laat-Romaanse kruiskerk te Pilsum in Oost-Friesland staat (13de eeuw). Ongewild(?) Normandisch. (3)

Nu we de stijlen en bijzonderheden van de Middeleeuwse Groninger kerken behandeld hebben, kunnen we eens een kijkje gaan nemen in de afzonderlijke kerken. Als prototype van een Romaans kerkgebouw noem ik dat te Marsum, nabij Appingedam. Dit gehucht bestaat uit een zestal boerderijen en een kerkje. De wierde werd in 1903 afgegraven, waarbij alleen het middelpunt met de kerk intact is gebleven. (4). Niettemin bleef het typische terpkarakter met zijn radiaire verkaveling en de rondweg, waaraan de boerderijen liggen, bestaan. In het midden ligt het bakstenen kerkje uit de 2de helft van de 12de eeuw, met zijn zadeldaktoren en rond koor. In de bouwtijd gebruikte men reeds baksteen, dat ter plaatse werd gevormd, gedroogd en gebakken in veldovens. (Hierdoor vindt men nog weleens in de platte kant van de stenen handafdrukken en afdrukken van honge- of hazepoten, die resp. opzettelijk en onopzettelijk zijn aangebracht, wanner de natte klei op het veld lag te drogen). Voordien gebruikte men tufsteen, wat echter een vrij kostbare aangelegenheid was, omdat dat van verre moest worden aangevoerd. In Marsum hebben de noord- en zuidmuur drie raampjes in een terugwijkend muurvlak, het zg. spaarvlak. Dit wordt gedekt door een dubbel fries, een muizen- en een zaagtandfries. Aan de zuidzijde zien we ook nog een zg. Noormannenpoortje. Volgens de legende zouden de Noormannen de Friezen geknecht hebben en ze hebben gedwongen te bukken door de

6. II Marsum. (tekening Th. J. Broekema)

metselwerk in de blinde nissen. Oorspronkelijk had het ook gewelven, maar die zijn in de 17de eeuw afgebroken en vervangen door een balken zoldering waarvan op de zolder nog resten te zien zijn.

In F r a n s u m staat, omgeven door bomen en bereikbaar via een lang kerkepad, het eenvoudige 13de eeuwse kerkje met zijn driekantig Gothisch koor en zijn houten torentje, als bij de voorgaande kerk.

Over de breedte van het gebouw is aan de westzijde een voorportaal afgescheiden. Het interieur heeft een eenvoudige balken zoldering en de vloer is geheel bedekt met plavuizen in verschillende kleuren. Een orgel is niet aanwezig. Bijzonder is hier wel de gemetselde stenen preekstoel op een Gothisch kapiteeltje; er zijn maar twee stenen preekstoelen in de provincie te vinden. Het interieur is geheel wit geschilderd.

Bijzondere aandacht heeft altijd het kerkje van O o s t u m getrokken, schilderachtig op een afgegraven wierde gelegen, samen met twee huisjes. Van het dorp is verder niets meer over, het is waarschijnlijk nooit heel groot geweest. (7). Bij deze kerk, die men van verre reeds uit het land ziet oprijzen, valt direct de uitzonderlijk lage toren op met zijn zadeldak, dat als enige in het Noorden noord-zuid gericht is. Hij helt naar het westen en heeft de westkant van de kerk meegetrokken. (Afb. III).

Het kerkgebouw zelf bestaat uit twee traveeën en een verbindingsstuk. Het dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw. De toren is 14de eeuw. Vermoed wordt dat de kerk oorspronkelijk nog één travee langer was en dat men die bij de bouw van de toren gesloopt heeft, om op die plaats de toren te kunnen bouwen. De resterende traveeën hebben elk per zijde een raam, tussen twee siernissen. De huidige ramen dateren uit de 19de eeuw, toen de oostelijke travee aan de zuidkant opnieuw ommetseld werd, waardoor er één nis is verdwenen. De oostelijke gevel heeft een schilddak, maar vermoedelijk stond hier ook eens een topgevel, als in Ten Boer en Westeremden.

In de zuidmuur van de oostelijke travee is een dichtgemetselde deur te zien die zeer smal en laag is, v.m. een toegang tot het koor. De toegangsdeur zit aan de zuidkant in het verbindingsstuk en wordt gedekt door een mooi Gotisch spitsboogje. Aan de noordkant zit ter zelfder hoogte een dichtgemetselde deur. In Oostum stapt men naar beneden als men de kerk betreedt; in sommige kerken heeft men echter later de vloeren omhoog gebracht om ze aan de buitengrond aan te passen. De noorddeur had ook zijn functie, het was vroeger gebruikelijk dat de vrouwen aan de noordzijde in de kerk zaten (wat niet zo lang geleden in Oostum ook nog het geval was), omdat ze op een lijn gesteld werden met de duivelse elementen die in 't noorden huisden.

De toren, die rechthoekig is met de lange zijde naar het westen, heeft geen deuren; de galmgaten zijn aan de korte zijden aangebracht. Het beneden stuk van de toren is overwelfd. Er schijnt vroeger een spitsbogige doorgang te zijn geweest naar de kerkruimte, zodat torenruimte en kerkinterieur één waren; later is die dichtgemetseld en van een deurtje voorzien. Men heeft wel gemeend dat de westruimte een altaar heeft bezeten. De zoldering van de kerk is vlak en schijnt nooit overwelfd te zijn geweest.

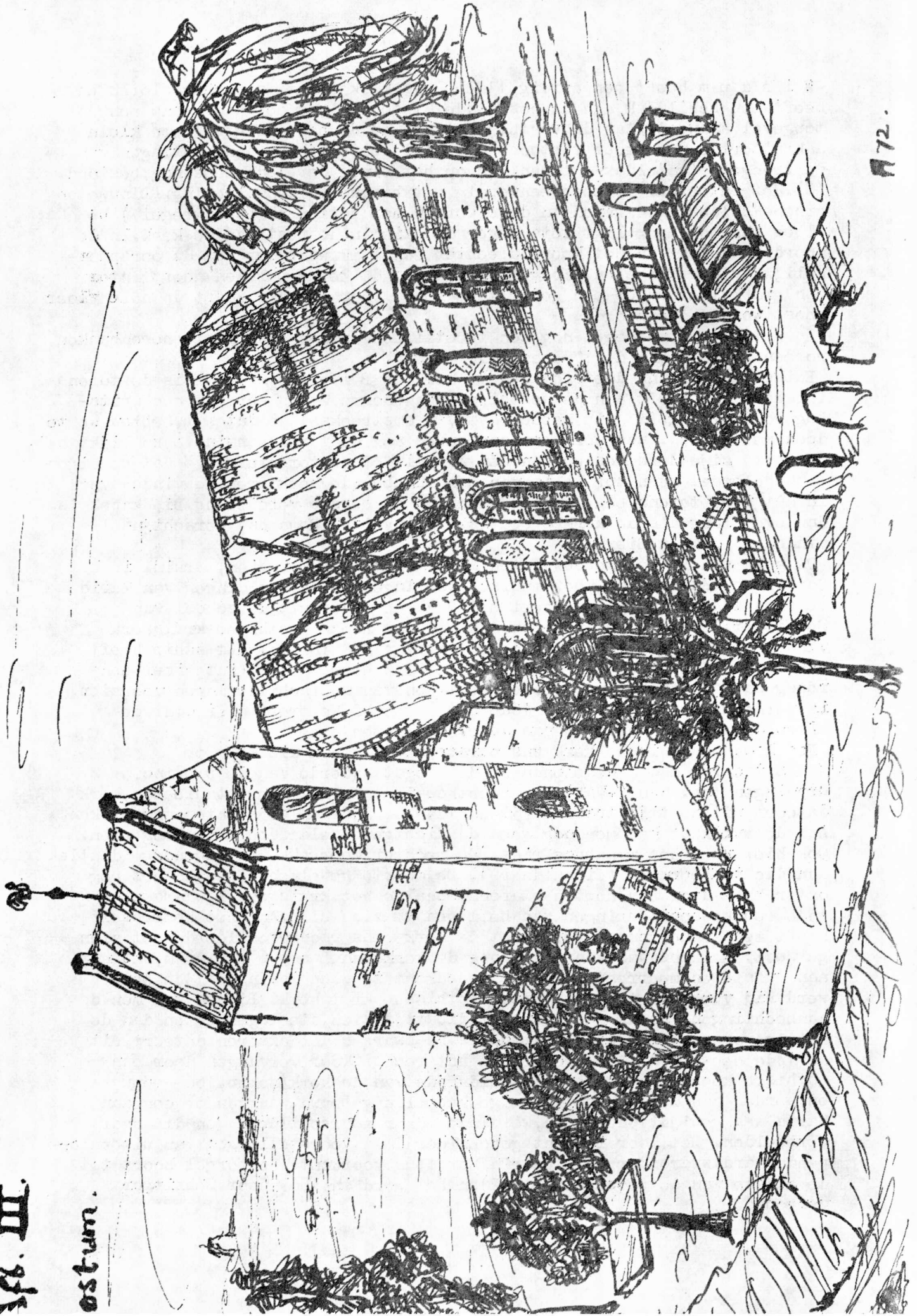
Het dak is bijna geheel bedekt met holle en bolle pannen. Aan de zuidzijde is hier in elke travee een Andreaskruis te zien in zwarte pannen! Dat op de oostelijke is maar half, zodat men op grond daarvan geconcludeerd heeft dat de oostgevel een topgevel moet zijn geweest, anders zou het hele kruis er niet op hebben gepast.

In de toren is een bovenverdieping waar een klok uit 1466 hangt. De kerkvloer bestaat uit grijze plavuizen. Een orgel is ook hier niet aanwezig. Van het verdere interieurtoebehoren kan men de aardige herenbank uit de 18de eeuw noemen die het wapen van Lewe van Aduard draagt.

Thans is de kerk in restauratie.

186. III.

ostum.

W i r d u m heeft een aardig 13de eeuws kerkje. Het is rechtgesloten en heeft een schilddak aan de oostzijde. Misschien was ook hier eens een topgevel aanwezig. Aan de westzijde staat op de hoge topgevel een klein dakruitertje. Deze muur vertoont nog heel duidelijk de aanhechtingen van de vroegere (zadeldak-) toren, die op het einde der 18de eeuw nog bestond. (8). Het interieur is zeer eenvoudig, met blauwe balkenzoldering. (Blauwe en groene zolderingen waren in deze kerken met houten plafonds regel.) De vloer van het koor ligt iets hoger dan die in de rest van de kerk. In de noord-oosthoek van het koor is echter een luik, waardoor men de oorspronkelijke vloer kan zien, die gelijk lag met de kerkvloer. Men heeft later een grafkelder onder een gedeelte van het koor gemaakt, zodat de hele vloer moest worden opgehoogd.

In het interieur mogen nog een tweetal eenvoudige doch mooie herenbanken worden genoemd, uit de 17de en 18de eeuw.

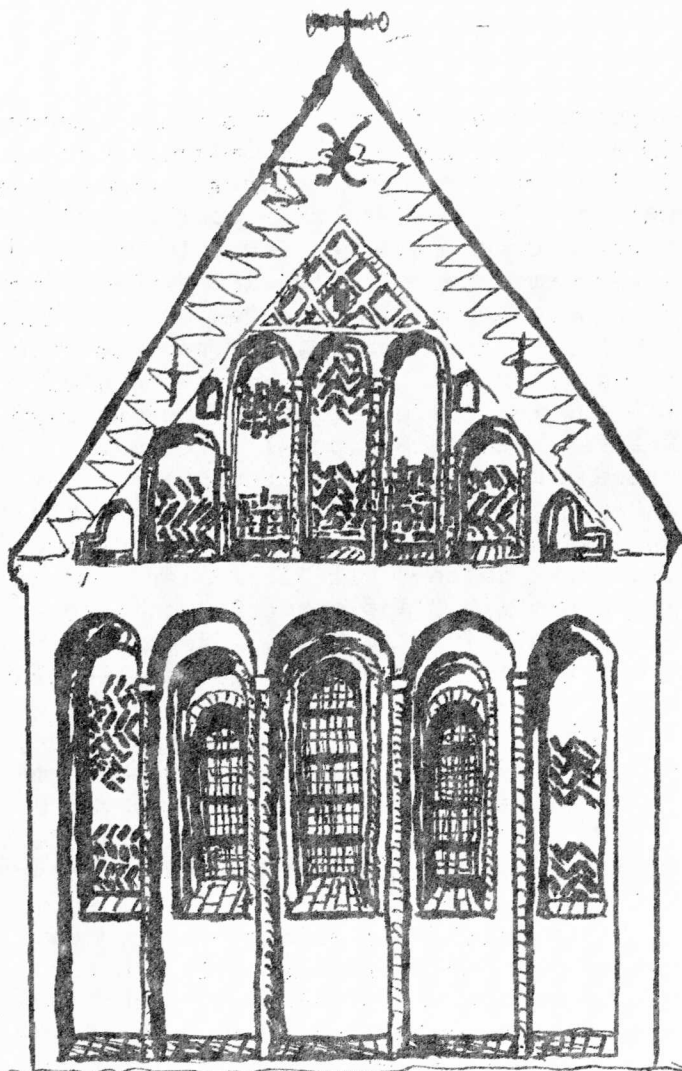
Enigszins Romaans doet nog aan de kerk te B i e r u m . Hier is de toren ingebouwd en heeft aan de westzijde een enorme steunbeer met een spitsbogige doorgang. Bij dit gebouw, dat van omstreeks 1235 dateert, hebben we te doen met een zg. westwerk, een aanbouwen aan de toren, tenminste, zo lijkt het. In feite zijn deze westwerken één geheel met de torenruimte, zodat er eigenlijk helemaal geen sprake is van een ingebouwde kerktoren. We vinden vaak in dit type torens een kapel, meestal op de eerste verdieping. Die kapel is dan even lang als de kerk breed is. Dit (typisch Romaans) verschijnsel vinden we ook in Bierum.

De gewelven in het gebouw laten mooi siermetselwerk zien, terwijl in het Gotische, 14de eeuwse koor muurschilderingen met afbeeldingen van Maria te zien zijn. Het orgel dateert uit 1792 en stamt uit de school van Schnitger. Een restant van een 13de eeuwse Romano-gotische kruiskerk vinden we in G a r m e r w o l d e, waarvan men in 1859 het schip heeft afgebroken. Het koor is rechtgesloten. Ook hier was het interieur eens roodgesausd, maar het werd later gewit en van muurschilderingen voorzien, in Garmerwolde is dat in de 16de eeuw gebeurd. We treffen er o.a. de afbeeldingen van Maria en van de evangelisten aan.

Een Romano-gotische kerk was oorspronkelijk ook die kerk te W e s t e r e m d e n, gelegen op de hoogste wierde van de provincie Groningen (ca. $5\frac{1}{2}$ m. +NAP). De rechthoekige nog niet gerestaureerde kerk dateert uit de tijd tussen 1250 en 1259. De zijarmen zijn later afgebroken. Aan de zuidkant kan men nog goed de dichtgemetselde doorgangsboog zien. Ook hier weer het rondboogfries. De rechter koorgevel is nagenoeg identiek aan die te Leermens (zie aldaar). De meeste gewelven zijn aan het oog onttrokken door een houten plafond, behalve het kruisgewelf, waar enige 15de eeuwse schilderingen van heiligen te zien zijn. Aan het koorgewelf heeft men kunnen constateren dat de kerk eens roodgeschilderd moet zijn geweest. Romaans was van oorsprong de kerk van L o p p e r s u m, wat nog aan tufstenen muurresten aan de noordkant te zien is. In de 13de eeuw werd hij verbouwd tot een Romano-gotische kruiskerk. Binnen kan men de aanhechtingen van de gewelven uit die tijd zien, die lager zaten dan de huidige overwelfing die Gotisch is. De zware zadeldaktoeren dateert uit de 14de eeuw. In de 15de eeuw werd het rechte koor vervangen door een Gotisch koor. Tevens werd de zuidzijde van de kerk (schip, 16de eeuw) en werden aan de noordzijde enige kapellen gebouwd, waarvan er een aan Maria was gewijd (15de eeuw), we vinden daar muurschilderingen die haar verbeelden. Het koor is bont geschilderd met voorstellingen van uiteenlopende aard, waaronder vele waarin Christus voorkomt. Het orgel hoort tot de oudste van de provincie (1562) en het werd in 1663 door Schnitger verbouwd.

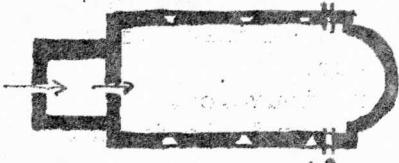
Afb. IV
De koorgevel
van Leemans.

H 72.

Afb. V. De verschillende fasen te Leemans.

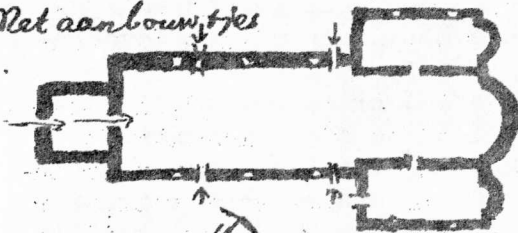
a. De oudste fase.

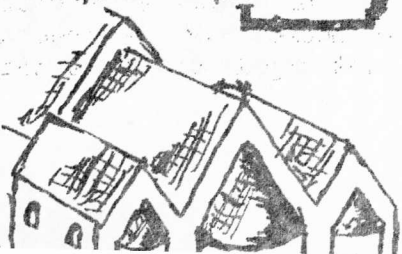
b. met koor

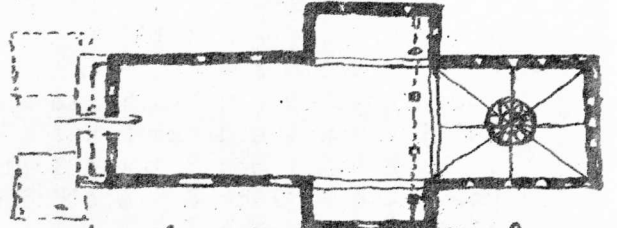
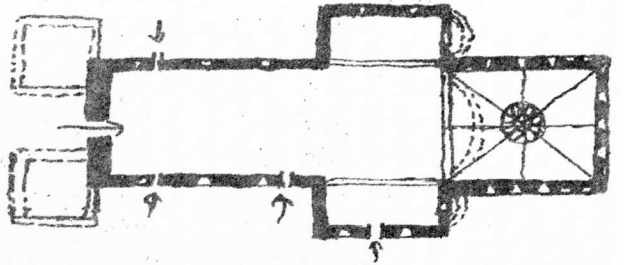
c. Met aanbouwtjes

c₂. Koor met aanbouwtjes in perspectief

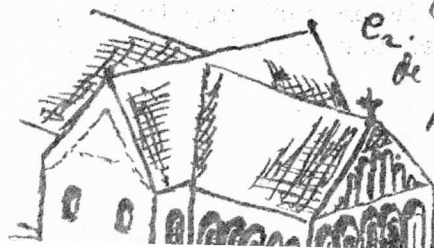

d. Met kruisarmen en R. G. koor.

e₁ Vanaf de 16de eeuw. De huidige westmuur is van 1821.

e₂. Met R. G. koor en de zijarmen in perspectief.

Naast de kerk van Loppersum moet die van S t e d u m genoemd worden. Deze plaats was oudtijds het centrum van het Oudfriese landschap Fivelingo. Het betreft hier een forse 13de eeuwse Romano-gotische huis-kerk met een 15de eeus koor. De gewelven zijn bont beschilderd, bloemen en heiligen, waaronder Johannes de Doper en Bartholomeus, de heilige aan wie de kerk gewijd was. Verder komen allerlei diersymbolen voor en wordt de zondeval afgebeeld. Ergens tussen die gewelven schilderijen treffen we het jaartal 1418 aan. Bij de restauratie, vlak voor de tweede wereldoorlog, zijn de schilderijen naar mijn mening even tē mooi gerestaureerd en vooral degelijk, want oudere schilderijen (fopmetselwerk) zijn toen verwijderd. Onder de kleuren overheerst vooral felgroen.

Over de 13de eeuwse toren is al eerder gesproken.

In het koor staat de fraaie, door Rombout Verhulst gemaakte graftombe voor Adriaan Clant van Stedum, die oa. Groningen vertegenwoordigde bij de vrede van Münster, en welke dateert uit 1665. Onder het koor is verder nog een grafkelder van de familie Clant aanwezig. Onder het meubilair horen de barokke preekstoel uit 1671 en enige 17de en 18de eeuwse rouwgenoemd te worden. Het orgel werd in 1680 door de familie Clant aan de kerk geschonken.

Ten noordoosten van Loppersum ligt op een hoge (afgegraven) wierde de kerk van L e e r m e n s , een Romaanse kruiskerk met een Romano-gotisch koor, waarvan de oostgevel welhaast één van de mooiste van de provincie genoemd mag worden. (afb. IV). Het schip maakt deel uit van de alleruodste kerk, die geheel uit tufsteen bestond. (10de/11de eeuw). Oorspronkelijk was het gebouw naar het westen nog enige meters langer en voorzien van een tufstenen (zadeldak?) toren. Al snel werd ter lengte van het latere dwarspand een koor gebouwd met een halfronde absis, evenals de oude kerk die gehad had. Aan dat koor werden in de 12de eeuw rechthoekige aanbouw-tjes, met lange zijden west-oost gericht, aangebouwd, in afwisselend tuf- en baksteen, die aan de oostzijde een kleine absis kregen. Later werd de kerk opgehoogd in baksteen en de zijaanbouwsels van topgevels voorzien en veranderd in dwarspanden, doordat er een doorbraak naar het koor werd gemaakt.

Aan de noordzijde vinden we zowel in het schip als in het dwarspand nog de Romaanse vensters. In dezelfde tijd moeten ook in de noordmuur van het schip de twee hagioskopen in hun (gewitten) knielnissen zijn ingehakt; ook het noorderdwarspand bevat een hagioskoop.

In dezelfde tijd is ook de toren ingezakt. Tegen een nieuwe, ca. 2 m. dikke westmuur werden, naar het schijnt, twee torens gebouwd, die in het begin van de vorige eeuw zijn verdwenen.

In de 13de eeuw werden de absiden gesloopt en vervangen door een recht Romano-gotisch koor. Dat heeft aan alle zijden drie ~~hoge~~ rondbogige ramen, terwijl de topgevel bijzonder fraai siermetselwerk vertoont. Het koor, dat eerst rood is geweest, werd in de 15de eeuw gewit en van muurschilderingen voorzien, waarop de H. Ursula met haar maagdenschaar en de H. Donatus, de heilige aan wie de kerk was gewijd, voorkomen. Het koorgewelf (de rest van de kerk heeft een balkonzoldering) heeft een beschildering met schijnvoegen, terwijl in de rozet afbeeldingen van symbolische dieren (evangelisten) voorkomen.

In de 16de eeuw is er onder het koor een grafkelder aangelegd, die toegankelijk is voor het publiek, maar nooit schijnt te zijn gebruikt. In het zuidertransept een rest van het zg. doksaal, (hier) een stenen tribune, die kooren kerk moest scheiden. --Zulke doksalen kwamen meer voor, maar ze werden later vaak afgebroken, zoals ook te Leermens. Ze dateren uit de late Middeleeuwen. Vaak was op zo'n doksaal het orgel geplaatst, zoals dat

nog in het naburige Krewerd het geval is. Daar staat overigens één van de oudste orgels van de provincie (1531)? dat zo oud was, zo werd ons dan op school verteld, dat Christus er zelf nog op had gespeeld.

Later werden de orgels vaak naar de westmuur verplaatst ('t Zandt en Holwierde). Dit verschijnsel komt men meer tegen in Oost-Friesland, bv. in Westerhusen. Tot slot nog iets over Donatus. Hij wordt altijd in verband gebracht met Walburga, die speciaal als beschermster tegen de Noormannen werd vereerd. Nu komen deze twee voor in een versje (9), waarvan Regnerus Bogherman Doccumanus, een Fries afkomstig uit Dokkum, die van 1530 tot 1536 secretaris in Groningen was, zegt dat hij dat in Leermens bij een bezoek hoorde. Het is kenmerkend dat daarin de spot van de Friese Ommelanders tegenover de stad naar voren komt.

Het liedje is in het Fries, wat een belangrijk taaldocument is, omdat het bewijst dat er wel degelijk Fries werd gesproken in de Ommelanden. We zien dan dat zelfs heel laat nog hier en daar Friese taalresten zijn bewaard, terwijl in de 15de eeuw al overal het Nedersaksisch de boventoon voerde. Op geïsoleerde plaatsen handhaaft zich een taal het langst, zo bv. heeft het Woldgebied om Slochteren nog in het midden van de 16de eeuw een Friese tekst opgeleverd (10).

"Di goede Sinte Donnatus
al uth fan Leremens,
di friat Sinte Wolburch
in da Saasche Grijs
Hi baed har waex,
Hi baed har flaex,
Hi baed har paenyen;
Nae, qua Sinte Wolburch,
ick wol naet maenye!

Kyrioleison. "

"De goede Sint Donnatus
uit Leermens
vrijde naar Sinte Walburg
in het Saksische Groningen
Hij bood haar was,
Hij bood haar flas,
Hij bood haar geld;
Nee, sprak St. Walburg,
ik wil niet trouwen!

Kyrieleis. "

De preciese betekenis van het versje is onduidelijk.

Een mooie Romano-gothische kerk vinden we in 't Z a n d t. Het koor is Gotisch (15de eeuw) en hoog opgaand, zodat het zeer contrasteert met de rechthoekige 13de eeuwse kerk, die weer prachtig siermettsel werk vertoont. Opmerkelijk is de zadeldaktoeren, die aan de oostzijde vlak achter het koor staat, aan de grote weg. Binnen is een aardig interieur te bewonderen. De gewelven zijn meloenvormig en wit geschilderd met rode ribben. Er zijn nog enige muurschilderingen bewaard, zoals narrekoppen en een fraaie heiligenkop, terwijl we in het koor musicerende engelen en zg. wijdingskruisen, kruisjes die bij de wijding op de muur werden aangebracht, aantreffen. Het eenvoudige meubilair dateert uit de 17de eeuw. Opvallend is de preekstoel, die niet zoals de meeste barok is, maar vroeg 19de eeuwse, empireachtig, de kuip bijna geheel rond en glad. Het orgel dateert in eerste aanleg uit 1662. Tot 1791 stond het op het doksaal, maar in dat jaar werd het verplaatst naar de westgevel en tevens verbouwd door Schnitgers kleinzoon Franz Caspar en een leerling van de familie, Freytag. In het koor liggen fraaie zerken (16de. 19de eeuw), o.a. van de Alberda's, heren van 't Zandt.

Uit de late periode der Romano-gotiek, die dan al naar de Gotiek neigt, stamt de kruiskerk van Z e e r i j p, met een meerkantig gesloten koor, uit de 14de eeuw (Begin). De ramen zijn al spitsbogig en hoog, ofschoon nog vrij smal. Het interieur is, zoals gezegd, geheel rood gesausd, wat enigszins vreemd aandoet. De verticale lijnen overheersen hier sterk. Van het meubilair is de preekstoel een bijzonder rijk product van de barok, versierd met oa. allegorische vrouwenfiguren. Hij werd in 1646 gemaakt door Joh. Elderkamp. Op het klankbord vindt men familiewaopns.

Het koor wordt versierd door tien prachtige rouwborden (17de en 18de eeuw) van de families Grevink (Grevinga en Clant). Het orgel, dat van 1651 dateert verkeert in een slechte staat. Een restauratie wordt gelukkig voorbereid. Buiten staat de 15de eeuwse toren, die in de vorige eeuw werd ingekort en die thans in restauratie is. Uit dezelfde tijd zijn verder nog de kerken van Noord en Zuidbroek, de eerste met een veelhoekig Gotisch koor, de laatste nog rechtgesloten. Ook hier overheersen weer de verticale lijnen. Beide kerken hebben een vrijstaande toren en bevatten muurschilderingen. Gotische kerken vinden we meestal alleen in de grote plaatsen. In Appingedam is daar de Nicolaikerk, in oorsprong een Romano-gotische kruiskerk. In de 15de eeuw werd hij verbouwd tot een Gotische hallenkerk (driebeukig) en kreeg hij een Gotisch koor. Binnen is een fraaie preekstoel uit 1665 aanwezig en het orgel, in 1744 gebouwd door Schnitgers leerling Hintz. Verder zijn er enige muurschilderingen aanwezig met oa. heiligen.

In Groningen valt natuurlijk de Martinikerk in het oog, ook een driebeukige hallenkerk. Deze had enige voorgangers, in de eerste plaats de oudste, een houten, die in 777 door Willehad zou zijn gesticht. Tijdens de restauratie, die nog in volle gang is en die volgens plan in 1973 klaar moet zijn, heeft men er resten van terug gevonden. Later kwam er een tufstenen gebouw voor in de plaats, dat in de 13de eeuw (midden) verbouwd werd tot een Romano-gotische kruiskerk. Op een stadszegel van 1251 komt een afbeelding van deze kerk voor, met ingebouwde toren en (althans aan de zuidkant) een lage zijbeuk. Op het muurgedeelte dat eens de noordmuur van het noordertransept was, heeft men resten van ramen uit die tijd terug gevonden, met witte dagkanten. In de eerste helft van de 15de eeuw werd het rondgesloten koor door het huidige Gotische vervangen, dat zeskantig gesloten is. Daarbij kwam aan de noordkant nog de sacristie. In de kooromgang zijn op de zg. gewelfschotels (het hoogste punt in een gewelf, waar de ribben samenkomen) geschilderde wapens, vermoedelijk van burgemeesters en gilden, tevoorschijn gekomen (ca. 1425) en op het koorgewelf het oudst bekende stadswapen, een éénkoppige adelaar met het wit-groen-witte schild in zijn klauwen. Het koorgewelf heeft een blauwe hemel en koperen sterren. Tegen het midden van de 15de eeuw werd de kerk verder uitgebreid tot een hallenkerk, dwz. de noord- en zuidmuren van de dwarspanden kwamen gelijk te liggen met de nieuwe buitenmuren. De aldus verkregen kerk, waarbij de oude toren bleef bestaan bevatte vier traveen, elk met een puntgevel, als op de noord- en zuidmuren van het transept. Per travee een Gotisch raam. De topgevels die in 1668 zijn afgebroken, worden bij de restauratie weer aangebracht.

Ondertussen had men het plan opgevat om ook een nieuwe toren te bouwen verder westelijk en hiertoe werd tussen 1452 en 1464 nog een travee aan de westzijde toegevoegd, ook weer met een topgevel. Aan de Noordzijde is dat nog te zien, daar staat de steunbeer tussen de eerste en de tweede travee scheef, als op de huidige westhoeken van het gebouw. Tussen 1469 en 1482 werd dan de Martinitoren gebouwd, van baksteen, bekleed met zandsteen. Hij werd niet voltooid; tussen 1545 en 1554 werd de spits voltooid. Toen was de toren hoger dan nu, 108 meter, nu 96 m. In 1577 heeft een torenbrand die spits vernietigd en het duurde tot 1627 voor hij verbouwd werd, met materiaal van de in dat jaar afgebroken St. Walburgskerk (11). Tenslotte werd nog tussen de sakristie en het noorder transept de zg. Noorderkapel gebouwd, in de 16de eeuw. Hoog in het reeds gerestaureerde koor treft men 16de eeuwse muurschilderingen aan, reeds Renaissanceïsch beïnvloed. Zij betreffen de geboorte, het lijden en sterven van Christus. Mogelijk was Maria van Hongarije de opdrachtgeefster, daar men heeft gemeend in één van de afgebeelde vrouwen haar te herkennen.

Ook in het schip en de zijbeuken zijn schilderijen blootgelegd. In het interieur zijn (vooral in het koor) mooie grafzerken te zien (16de tot 19de eeuw). In de kooromgang vindt men een gebrandschilderd raam uit 1770 met de wapens van de hoplieden van de Groningse schutterij.

Het orgel dateert vermoedelijk in eerste opzet uit 1479 en het zou toen door de beroemde Groningse humanist Agricola zijn gebouwd. Helaas is het bij een restauratie in de jaren dertig grondig verknoeid. Thans wordt het weer gerestaureerd. Tot het meubilair horen nog een aantal hoge herebanken uit de 17de eeuw. Bij de restauratie zal aan de zuidzijde weer het oorspronkelijke poortgebouw worden herbouwd, dat tegen de eerste en tweede travee stond. In de tweede travee (eens de eerste) is onder het venster de oorspronkelijke toegangsdeur blootgelegd. Deze zal heropend worden.

Ook de A-kerk was oorspronkelijk een Romano-gotische kruiskerk, die eerst aan St. Nicolaas was gewijd, maar later aan Maria. In 1425 kwam het vijf-kantige Gotische koor klaar, dat voor de rest in vorm gelijk is aan dat van de Martinikerk. (Waarschijnlijk hebben hier dezelfde bouwmeesters gewerkt of heeft men elkaar gekopieerd; het koor der Martinikerk vertoont grote overeenkomst met dat van de Ludgerikirche te Norden in Oost-Friesland. Zozeer zelfs dat men bij de restauratie veel heeft kunnen herstellen aan het voorbeeld daarvan.) Aan de zuidzijde tegen de kruisarm de sakristie. In het midden van de 15de eeuw werd de A-kerk verder uitgebouwd tot een Gotische kruiskerk met zijbeuken. De toren was ingebouwd en had oorspronkelijk een gewone spits (12). Op kaarten van omstreeks 1672 blijkt de spits eraf te zijn, de bliksem was er in geslagen. Toen hij hersteld was, stortte de hele toren in 1710 plotseling in. Twee jaar later was de huidige toren gereed, een barok bouwsel van de hand van de bouwmeester Albert Meyer. De voorgevel heeft een tweetal vazen. De Gotische kerk combineert wonderwel met de toren. Het orgel dateert van 1702 en het werd door Schnitger gebouwd in de Broerkerk. Toen deze kerk (ter plaatse staat nu de Martinuskerk op het academieplein) in 1814 aan de Katholieken was teruggegeven, werd het orgel in de A-kerk geplaatst, ter vervanging van een ouder orgel, ook van de hand van Schnitger. De binnenmuren zijn geheel witgekalkt, maar aan de zuidkant is in een boog een rode rand te zien, daar waar het kalkwerk naar beneden is gevallen. In 1603 werd het schip van het koor gescheiden door een eikenhouten betimmering. Deze heeft in de middenbeuk een venster, waartegen een balkon als herengestoelte is aangebracht. Met de aan de noordzijde staande herenbank dateert hij uit de 17de eeuw. De fraaie preekstoel dateert uit 1700. Onder het orgel staat een bank van de "Borgercompagnie", uit 1754. In de sakristie die geen verdieping heeft, is een Lodewijk xv-schouw aanwezig. De kerk verkeert in een deplorabele staat en is niet meer toegankelijk. Hij zal na de voltooiing van de restauratie van de Martinikerk aan de beurt komen. Een volkomen Gotische kerk is die van het voormalige klooster van T e r A p e l. Hij werd in 1501 ingewijd. In 1464 was de grond aan de kruisheren geschonken met het doel dat er een klooster voor 50 monniken zou worden gesticht. In 1619 werd het opgeheven en door de Stad in beslag genomen, die als bezitster van de heerlijkheid Westerwolde daar haar rechten liet gelden. De monniken mochten er blijven wonen om er hun laatste levensjaren te slijten. De meesten trokken echter weg, maar de prior bleef er met enige getrouwen en stierf daar in 1626 (13). Er is nog een kruisgang met enige kloostergebouwen over. De kerk is onregelmatig driekantig. In het interieur zijn enige s e d i l i a aanwezig, laat-gotische, in de muur gebouwde kalkstenen gestoelten voor de geestelijken, die in het koor dienst deden. Er komen beeldhouwteken op voor betreffende de annunciatie en de geboorte. De altaarsteen is op een gemetseld voetstuk aangebracht.

Verder moet men noemen enige grafzerken en een z g . p i s c i n a , aangebracht in de zuid-oost hoek van het koor. Het was een soort wasbakje waar de priester na de mis zijn handen waste en het gebruikte vaatwerk reinigde. Vaak waren deze piscinae van zandsteen en hadden aan de buitenkant

een waterspuwer, bv. in de vorm van een dierenkop. We vinden dergelijke piscinae oa. ook in Garmerwolde, Zeerijp en Bierum.

Hiermee zijn we aan het einde gekomen van de 'kerkenreis'.

Het is geen volledige opsomming en beschrijving en hier en daar zullen oplettende lezers nog wel 't een of ander kunnen verbeteren of toevoegen. Een wetenschappelijke verhandeling is het bepaald niet en dat pretendeert het ook niet te zijn. De bedoeling is eerder een stimulans te geven om ook eens zelf de schoonheid van de kerken uit de provincie Groningen te gaan ontdekken!

Groningen/Stad, 8 december 1972

H. Feenstra.

Literatuur.

A. Algemeen: Drs. R. Steensma, "Vroomheid in hout en steen, Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland"; Baarn, 1966.

Dr. A. T. Schuitema Meijer, "Groningen, vroeger en nu",
Bussum 1969 (Fibula-Heemschutreeks).

Verder: de diverse artikelen die sinds 1969 in het bundeltje van de Stichting Oude Groninger Kerken zijn verschenen: met name het artikeltje "De kerk van Oostum" van Drs. R. Steensma en "De Sint-Donatuskerk te Leermens" van Drs. Herma M. van den Berg.

B. Noten:

- 1) Sesam Aardrijkskunde van Nederland, 2 dln. deel II, (Haarlem 1961)
Kaartje op blz. 202.
- 2) Oostkooks Encyclopedie, 6de uitgave, 1968, dln 6 en 11.
- 3) W. Schönningh, "Ostfrieslands Küste von Emden bis Wilhelmshaven", in Merian 3X, z. j., blz. 58.
- 4) R. H. J. Klok, "Biessum, een monumentale wierde bij Delfzijl", serie "Archeologische monumenten in Nederland", I, Bussum/Amersfoort 1971, blz. 29.
- 5) Prof. Dr. J. Presser, "De Tachtigjarige oorlog" (2 dln., Amsterdam 1963), II, blz. 315.
- 6) "Tegenwoordige Staat de Vereenigde Nederlanden", deel XXI, (A'dam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1794); blz. 354.
- 7) Idem, Blz. 393; hier wordt Oostum een "gering dorp" genoemd.
- 8) No. 149 van de serie Getekende kaarten, Rijksarchief Groningen. (1759; van de hand van Th. Beckering) én de provinciekaart van dezelfde uit 1781.
- 9) Dr. W. J. Formsma, "Al uth fan Loremens", in: Cultureel maandblad Groningen jrg. 7, 1965.
- 10) Driemaandelijks Bladen, Tijdschrift voor Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland, XI, (1959), blz. 97 vv..
- 11) A. E. van Giffen, "De Groninger St. Walburg. (3de druk, Groningen 1970), blz 32.
- 12) Diverse plattegronden van de Stad uit de 16de en 17de eeuw en een anoniem schilderij (uit de 17de eeuw) van de kerk, in het bezit van de N.H. Gemeente te Groningen.
- 13) "Tegenwoordige Staat de Vereenigde Nederlanden", XXI, (A'dam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1794), blz. 445.

De tekeningen zijn van de hand van de schrijver dezes, tenzij anders aangegeven.